

коментарів. Дезорієнтація та розгубленість людини, що немає достатньо знань і навичок сприяє втраті інтересу до політики, апатію та аномію. Отже, інформаційно-комунікативні технології можуть бути „перетравлені” суспільними практиками та технологіями взаємодії відповідно до своїх потреб та настанов. У віковичному спорі між технологією та аксіологією сьогодні, як ніколи, стає зрозумілим, що технології та техніки діяльності можуть бути однаковими, однак ціннісні змісти діяльності – різними. Звідси й різниця у результатах. Технологічні зміни та їх гуманістичне використання потребує трансформації ціннісно-світоглядних настанов сучасної людини та суспільства загалом, можна сказати зміни картини світу, в якій живе людина. Інакше проблеми, які породжували конфлікти суспільної нерівності, диспропорцій, безжального використання природного середовища та загрози існуванню людства перед бездумним та авантюристичним впровадженням нових технологій примусу, маніпулювання та навіть вбивства, будуть лише поглиблюватись.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: ООО Фирма „Изд-во АСТ”, 1999. – 784 с.
2. Бурдьє П. Социология политики / П.Бурдьє. – М.: Пер. с фр. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко./ — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
3. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Пер. с англ. Науч. ред., предисл. П.С.Гуревича. — М.: ООО „Изд-во АСТ”, 2002. — 670 с.
4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, Конец социального /Ж. Бодрийяр. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. – 96 с.
5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования ;пер. с англ. под ред. В.Л. Инозенцева. – М.: Akademia, 1999 – 786 с.
6. Фуко М. Надзирать и карать: рождение тюрьмы (сводный реферат) / М. Фуко // РЖ. Серия 3 „Философия”. – М., 1997. – № 2. – С.86-123.
7. Кастеллс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура /Пер. с англ. – М.: ГУ – ВШЭ, 2000. – 608 с.
8. Кастеллс М. Могущество самобытности /М. Кастельс // Новое постиндустриальная волна на Западе: антология; под ред. В.Л. Иноземцева – М.: Академия, 1990. – С. 292-308.
9. Бауман З. Индивидуализированное общество /Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева / Зигмунт Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с

УДК 321.011

Гайко О.С.

РФ Национального института
стратегических исследований у м. Харьков

КАПИТАЛИЗМ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І ДЕМОКРАТІЯ: СТАН СУЧАСНИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПОЛІТІЙ

Розглянуто процес появи і поширення національного суверенітету в контексті формування капіталістичної системи. Зосереджено увагу на ролі капіталізму в процесі формування ліберальних демократичних інститутів. Окреслено основні проблемні положення сучасних ліберальних демократій і їх вплив на національний суверенітет.

Ключові слова: капіталізм, демократія, національний суверенітет, лібералізм, режим.

Гайко О. С.

КАПИТАЛИЗМ, НАЦИОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНИТЕТ И ДЕМОКРАТИЯ: СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ЛИБЕРАЛЬНЫХ ПОЛИТИЙ

Рассмотрен процесс появления и распространения национального суверенитета в контексте формирования капиталистической системы. Сосредоточено внимание на роли капитализма в процессе формирования либеральных демократических институтов. Очерчены основные проблемы положения современных либеральных демократий и их влияние на национальный суверенитет.

Ключевые слова: капитализм, демократия, национальный суверенитет, либерализм, режим.

Gaiko O.

CAPITALISM, NATIONAL SOVEREIGNTY AND DEMOCRACY: STATE OF MODERN LIBERAL POLITIES

The process of emergence and spread of national sovereignty in the context of the capitalist system is examined. Attention is concentrated on the role of capitalism in the formation of liberal democratic institutions. The basic problems of modern liberal democracies and their impact on national sovereignty are outlined.

Key words: capitalism, democracy, national sovereignty, liberalism, regime.

Загострення світової економічної кризи і неефективність ліберальних демократичних інститутів змушують все частіше критично осмислювати цілий масив теоретичних політологічних положень другої половини минулого століття про універсальність і незворотність ліберальної моделі демократії та феномен глобалізації. Процеси, які відбуваються в сучасному світі, не можуть бути адекватно оцінені домінуючими мейнстрімними політичними теоріями, що вимагає виходу за вузько теоретичні рамки впливових політичних теорій для розгляду проблеми суверенітету і демократії.

У статті планується зробити огляд процесу формування національного суверенітету і демократичних інститутів в контексті розвитку капіталістичної системи, концептуалізувати механізм, що призвів до кризи сьгоднішніх демократичних ліберальних інститутів.

Для реалізації зазначеної проблеми пропонуємо актуалізувати три теоретичні лінії.

По-перше, марксистська лінія (Р. Бреннер [1], Б. Тешке [2;3], П. Андерсон [4]) в якій поява капіталізму є наслідком патової ситуації, яка спричинена класовим протистоянням в кінці Пізнього середньовіччя в Англії.

По-друге, послідовники веберіанської традиції (Ч. Тіллі [5], Дж. Аррігі [6]), які розглядають процес виникнення сучасних національних держав у результаті загострення військової конкуренції між

політичними утвореннями. Центральною ідеєю є дихотомія територіальної і капіталістичної експансії, де найбільші переваги отримали ті політичні утворення, які поєднували обидві логіки, що спричинило появу національних держав сучасного типу.

По-третє, послідовники творчого спадку К. Шмітта, яких можна віднести до лівого крила політичної теорії і розділити на дві умовні групи – інтерпретація політичного (Е. Лакло [7], Ш. Муфф [7;8], Ж. Ранс'єр [9]), і аналіз надзвичайного стану (Дж. Агамбен [10, 11]). Обидві лінії „лівих шміттіанців” зводяться до критики функціонування демократичних інститутів у сучасних країнах ліберальної демократії.

Для з'ясування ролі капіталізму в процесі формування сучасних національних держав і демократичних інститутів необхідно звернути увагу на принципових розбіжностях на природу капіталу між марксистами і послідовниками веберіанської традиції.

Еволюція капіталу, на думку марксистів, була детермінована класовою боротьбою між селянами і знаттю в кінці Середніх віків. Залежно від результату класової боротьби формувалися різноманітні політичні інститути, які мали принципово різну логіку функціонування. Так, перемога селянства над аристократією призвела до появи централізованих абсолютистських держав (Франція), перемога ж аристократії над селянством детермінувала подальше укріплення позицій феодалізму. Винятком із

цієї логіки є Англія, де конфлікт між двома антагоністичними класами закінчився тим, що жодна зі сторін не змогла нав'язати власну повістку дня, що призвело до появи капіталізму [1]. Таким чином, першою капіталістичною країною є Англія, а поява капіталізму розглядається як побічний результат класової боротьби. За цією логікою траєкторія розвитку Франції і Англії з XV століття починають принципово розбігатися. Франція переходить від феодалізму до абсолютизму у вигляді „податково-посадового” політичного режиму [2; 3], який продовжував відтворювати феодальну логіку – відсутність розмежування між економічним і політичним. Натомість Англія зробила перехід від політичного режиму накопичення до економічного режиму накопичення (розмежування між економічним і політичним), тобто Англія сформувала новий тип режиму, в основі якого знаходилась не феодальна рента, а заробітна плата [3]. Логіка розмежування між економічним і політичним була інтегрована в механізм функціонування політичної влади (Англія). Разом із тим, відсутність розмежування між політичним і економічним (Франція) встановлює централізований патримоніальний режим, в якому держава, її територія, населення і ресурси розглядалися як власність правлячої династії, що призводило до постійних війн за династичний спадок.

Поширення англійської капіталістичної системи на значну частину світу відбулося в XIX ст. через її ефективність і інтеграцію політичних утворень у вищенаведену систему. Таким чином, появу національних держав можна датувати XIX століттям (після завершення наполеонівських війн), другий етап – завершення Першої світової війни, третій – завершення Другої світової війни і отримання незалежності колоніальними державами, четвертий – кінець 1980-х – початок 1990-х рр., з інтеграцією посткомуністичних країн в капіталістичну систему і появою національних держав на пострадянському просторі [2].

Аргументації послідовників веберіанської традиції на появу капіталізму дещо відрізняється. Процес формування сучасних національних держав розглядається в контексті військового протистояння між різноманітними політичними утвореннями. Логіка військової конкуренції підштовхувала правителів проводити оптимізацію в організації військової справи, основними

детермінантами ефективності якої були доступ до ресурсів для ведення війни і успішна модель побудови армії. Розвиток капіталізму призводить до переходу від патримоніалізму до брокеражу (XV ст.) [5], що детермінує появу найомних армій і кредиту для ведення війни. Однак існування режиму брокеражу перестає бути ефективним в XVI ст. через збільшення витрат на ведення війни в результаті модифікації і дорожнечі військової справи. Пошуки шляхів оптимізації витрат призводять до появи у XVIII-XIX ст. сучасних масових армій і встановлення прямого фіскального управління. Подальша трансформація держави відбувалася шляхом бюрократизації, спеціалізації і встановлення контролю на конкретній території.

Процес формування держав сучасного типу розвивався декількома векторами – шляхом інтенсифікації примусу і шляхом інтенсифікації капіталу. Третій шлях – поєднання інтенсивності капіталу і примусу (Англія і Франція). Найбільш ефективним виявився третій шлях [5]. Прагнучи оптимізувати витрати на ведення війни політичні утворення наслідували зразки найбільш ефективної моделі, що сприяло масовій появі в XIX-XX ст. сучасних національних держав.

В інтерпретації послідовників веберіанської традиції капіталізм зароджується не в Англії, а в італійських містах-державах, які вдало інтегрувалися в торговельні ланцюги між Європою і Азією, однак італійським містам-державам, крім Генуї, так і не вдалося сформувати власний режим накопичення. Першими утворили системний цикл накопичення генуезці, пізніше голанці, британці і американці [6]. У такій інтерпретації Дж. Аррігі і Ч. Тіллі слідує логіці геоісторії Ф. Броделя і його ідеї розмежування економіки й капіталу [12], де перехід від одного режиму накопичення до іншого стає можливим в результаті фінансової експансії. В цьому і полягає головна розбіжність між марксистами і веберіанцями – перші розглядають Англію як першу капіталістичну країну, другі – як один із циклів світової гегемонії. Якщо наслідувати логіку Д. Аррігі, то ідея А. Г. Франка про формування капіталізму 5000 років тому в Китаї не позбавлена сенсу. Марксистська схема про виникнення капіталізму, як випадковий наслідок класового протистояння в Англії, попри свою оригінальність, не збігається з аргументацією Ч. Тіллі і Д. Аррігі, які,

слідом за Ф. Броделем, не підтверджують цю ідею, оскільки вона не пояснює появу фінансової олігархії у Флоренції, появу генуезьких і голландських циклів накопичення. Марксистки, в свою чергу, Флоренцію, Геную і Голландію не вважають капіталістичними утвореннями. Причина таких розбіжностей в датуванні початку капіталізму пояснюється специфікою підходу. Марксистки, декларуючи детермінацію капіталізму класовою боротьбою, виходять із принципу, що капіталізм з'являється в результаті розмежування економічного і політичного (чого не було при феодалізмі). Послідовники веберіанської і броделівської традицій проводять розмежування між матеріальною і фінансовою експансією, які з'являються в рамках капіталістичної світ-системи, де фінансова експансія стає механізмом переходу від одного системного циклу накопичення до іншого.

За логікою веберіанців, поява демократичних інститутів являє собою наслідок домовленостей між населенням і правителями відносно збільшення централізації влади. Оптимізація стратегій ведення військової справи вимагала збільшення контролю над ресурсами і населення, однак спроби досягнути на існуючі привілеї і збільшення впливу існуючого режиму постійно наштовхувалися на невдоволення як з боку значних прошарків населення, так і з боку привілейованих суспільних груп. Така ситуація вимагала проведення постійних домовленостей і маневрування між інтересами різних груп населення залежно від поточної політичної ситуації (що характерно для країн із домінуванням капіталістів, а не великих землевласників) [5]. У процесі переговорів між державою і населенням починає відігравати активну роль (з боку населення) буржуазія, яка достатньо вдало „відвойовує” собі впливові позиції. Сучасні демократичні інститути в країнах ліберальної демократії є за своєю суттю буржуазними інститутами, які (внаслідок мобілізації значних прошарків суспільства у процесі. Першої світової війни) не могли і надалі залишатися винятково буржуазними, і в зв'язку із соціальною необхідністю розширили свої рамки практично для всього дорослого населення країни.

Отже, з наведених вище позицій послідовників марксистської і веберіанської традицій щодо ролі капіталу в процесі

формування держав сучасного типу, зокрема національних держав, ми можемо зробити такі висновки (які об'єднують вищенаведених авторів):

По-перше, капіталізм виникає на відносно незначній території Заходу в результаті збігу низки обставин.

По-друге, капіталізм формує специфічні інститути і механізми функціонування державної влади, які через капіталістичну експансію переносяться на „завойовані” ним території, що призводить до централізації і бюрократизації політичних утворень і детермінує появу національної держави. Експансія капіталізму відбувалася як у буквальному значенні цього слова (через колоніалізм), так і через добровільну інтеграцію територіальних політичних утворень в капіталістичну систему. В результаті капіталістичної експансії сучасна політична мапа світу являє собою сукупність національних держав, які мають бюрократичний апарат, регулярну армію і виконують фіскальні функції. Тобто модель національної держави, з'явившись випадково на незначній території Заходу і функціонуючи в рамках капіталістичної логіки, зуміла подолати існуючі альтернативні політичні проекти – імперії, міста-держави тощо і поширилась по всьому світу. Така логіка пояснює той факт, що найбільших успіхів в плані демократизації досягли ті країни, які були центром (або максимально наближені до позицій центру) капіталістичної системи.

По-третє, на сьогоднішній день через масове поширення національних держав їх існування втрачає конкурентні переваги, а капіталістична експансія досягнула свого максимуму, практично не існує територій які б функціонували поза капіталістичною логікою. Якщо не повторювати услід за А. Смітом, К. Марксом і Й. Шумпетером песимістичні прогнози щодо майбутнього капіталізму, то в будь-якому сценарії його подальших перспектив, союз національної держави і капіталізму в кінці ХХ – початку ХХІ ст. розпадається, і, можливо, подальші перспективи капіталізму будуть пов'язані з процесом цілеспрямованого демонтування національних держав.

Після завершення Другої світової війни в рамках політики кейнсіанства держави Заходу були посередниками між населенням і великим капіталом, як наслідок – впливові профспілки, гарантії захисту прав на працю, низка фінансованих державою програм в сфері охорони здоров'я, освіти, інфраструк-

тури тощо. Однак накопичення значних витрат, які несла політика кейнсіанства і перехід від економічної експансії до капіталістичної експансії (переломним моментом якого була криза капіталістичних країн 1970-х рр.) потребували реорганізації існуючої системи, що призвело до практики дешевих кредитів домогосподарствам для стимулювання масового споживання, тобто відбулася трансформація, яку К. Крауч називає „приватизованим кейсіанством” [13]. У політичному курсі економічні трансформації мали своїм ідеологічним підґрунтям неолібералізм.

У контексті вищесказаного необхідно звернути увагу на декількох моментах.

Політику кейнсіанства можна розглядати як механізм забезпечення високих соціальних стандартів населення з метою стимулювання споживання і відповідно зростання виробництва при центральній ролі в цьому процесі держави. В зв'язку з цим виникає логічне запитання: яким чином державі вдалося в односторонньому порядку відмовитися від взятих на себе зобов'язань, але зберегти втручання в приватну сферу громадян?

Для відповіді на це питання потрібно актуалізувати шміттійську інтерпретацію політичного і децизійністський підхід до аналізу суверенітету.

Політичне розглядається в контексті дихотомії друг/ворог, тобто політичне представляє міру інтенсивності конфлікту. Лібералізм, на думку К. Шмітта, зводить політику до практики парламентаризму, в якому дискусії не приводять до прийняття принципового рішення, тобто практика лібералізму з метою оптимізації домовленостей виводить протистояння друг/ворог за межі політичного, і прагне досягнути консенсусу [14]. Критику парламентаризму К. Шміттом доцільно розглядати в тому контексті, що лібералізм абсолютизує цей інститут, тобто парламент був досить ефективним інститутом незначний період ХІХ ст., коли депутати уособлювали гомогенність народу. Однак з часом парламент перетворився на інститут лобювання вузькопартійних і/або економічних інтересів і перестав уособлювати гомогенність народу [15].

Поширення лібералізму після Другої світової війни мало наслідком його повну ідеалізацію, що знівелювало реальне політичне протистояння. Із зникненням розмежування друг/ворог в політичній сфері, яке закріплює агрегативна модель

демократії, головною стратегією політичних партій стає отримання максимальної кількості голосів виборців, у результаті чого як ліві, так і праві політичні партії стають поступово центристами, уніфікують політичні практики і програмні положення. Як наслідок – зміна політичних партій не веде до принципових змін в політичному курсі. Паралельно з цим, політичні партії стають все більш залежними від великого капіталу, оскільки одноманітність політичних програм, риторики і партійних гасел детермінують мобілізацію електорату різноманітним спектром політичних технологій, що призводить до надмірної дорожнечі передвиборчої компанії. А сама політична діяльність часто слугує інструментом для оптимізації ведення бізнесу. Така практика сприяє поступовому злиттю державних інститутів і великого капіталу. Наслідком вищенаведених процесів є недовіра населення до органів державної влади, криза демократичних інститутів, зростання популярності радикальних і відверто популістських політичних партій. Тобто політична практика країн ліберальної демократії на момент загострення економічної кризи в 1970-х роках підготувала основу для переходу від кейнсіанства до неолібералізму (в контексті глобальної трансформації з економічної до капіталістичної експансії) і для односторонньої відміни взятих державою на себе повноважень перед населенням.

Другий аспект проблеми – збільшення державою втручання у приватну сферу громадян, яке стало можливим унаслідок існування перманентного надзвичайного стану. Надзвичайний стан оголошується в неординарних і небезпечних для суверенітету соціально-політичних ситуаціях (революції, заколоти, військові дії, повстання тощо), які неможливо подолати опираючись на існуюче правове поле, що регулює ординарний соціально-політичний характер. Тобто надзвичайний стан є неординарним заходом для неординарної ситуації, який застосовується для переведення ненормальної правової ситуації в нормальне правове поле. В разі подолання неординарної ситуації надзвичайний стан відміняється, нормальний правовий порядок, який існував до оголошення надзвичайного стану, відновлюється.

Специфіка надзвичайного стану полягає в тому, що суто юридична процедура приховує реальні політичні інтереси, які стоять за ситуацією оголошення

надзвичайного стану, оскільки неможливо нормою права визначити ситуацію, коли настає неординарна ситуація і неможливо передбачити правовою нормою завершення дії надзвичайного стану, що дає нам можливість розглядати рішення про оголошення і завершення надзвичайного стану як політичне рішення, яке має логіко-правове обґрунтування.

Надзвичайний стан з неординарного заходу перетворюється на постійну управлінську функцію в сучасних державах, що унеможливує повноцінну реалізацію конституційних прав громадянами і перетворює дихотомію демократія/ авторитаризм в оманливий дискурс ліберальних політиків. Сучасний політичний філософ Дж. Агамбен в постпозитивістському ракурсі розглядає надзвичайний стан в якості основної властивості суверенної влади, протиставляючи їй „голе життя”, як головний об’єкт діяльності біовлади, яка цілеспрямовано перетворює громадян з головного джерела конституційної влади на біологічну масу, розриваючи зв’язок між громадянами і державною владою, унеможливаючи підконтрольність останньої, що підштовхує автора розглядати суверенітет як дискурс біовлади, який слугує виправданню та постійному розширенню зловживань суверенної влади [10]. На думку Дж. Агамбена, практика постійного оголошення надзвичайного стану після Першої світової війни призвела до того, що надзвичайний стан так і не було скасовано, натомість він перетворився в постійно діючу практику, що призвело до значного посилення виконавчої влади і ліквідації розмежування між приватним і політичним, та посилення ролі державного апарату і його втручання у приватні сфери життєдіяльності громадян [11].

Отже, поява національного суверенітету і демократичних інститутів безпосередньо пов’язані із процесом формування капіталістичної системи. Той факт, що криза ліберальних демократичних інститутів відбувається в період переходу від логіки економічної експансії до логіки фінансової експансії в рамках американського системного циклу накопичення є не збігом обставин, а взаємопов’язаним процесом. Саме такий підхід до розгляду проблем ліберальних демократичних інститутів і

нинішнього становища національних суверенітетів, на нашу думку, відкриває якісно нові горизонти для осмислення сьогоденної політичної ситуації в світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brenner R. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism / R. Brenner // New Left Review. – 1977. – № 104. – P.25-92.
2. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений / Б. Тешке. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 416 с.
3. Тешке Б. Метаморфозы европейской территориальности: историческая реконструкция [Електронний ресурс] / Б. Тешке. – Режим доступу: <http://intelros.ru/pdf/Prognosis/01/12.pdf>
4. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / П. Андерсон. – М.: Издательский дом „Территория будущего”, 2010. – 512 с.
5. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990 – 1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Издательский дом „Территория будущего”, 2009. – 360 с.
6. Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени / Д. Арриги. – М.: Издательский дом „Территория будущего”, 2006. – 472 с.
7. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and socialist strategy / E. Laclau, C. Mouffe. – Verso, 2001. – 218 p.
8. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – №2. – С. 180-197.
9. Рансьер Ж. На краю политического / Ж. Рансьер. – М.: Прикис, 2006. – 240 с.
10. Агамбен Д. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Д. Агамбен. – М.: Издательство „Европа”, 2011. – 256 с.
11. Агамбен Д. Homo sacer. Чрезвычайное положение / Д. Агамбен. – М.: Изд-во „Европа”, 2011. – 148 с.
12. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1998. – 631 с.
13. Crouch C. After Privatised Keynesianism [Електронний ресурс] / С. Crouch. – Режим доступу: <http://clients.squareeye.net/uploads/com-pass/documents/СТР41KeynesianismCrouch.pdf>
14. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35-67.
15. Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечания (О противоположности парламентаризма и демократии) / К. Шмитт // Социологическое обозрение, 2009. – № 2. – С. 6-16.